Яр. Рудницький
Український Вільний Університет
Монреаль, Канада

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

В першому томі *Історії України-Руси* (Львів 1903) Михайло С. Грушевський поставився застережно до відомого літописного оповідання про трьох братів Кия, Щека й Хорива й їхню сестру Либедь й ствердив (дослівно) таке:

> Цїле се оповіданнє про київських братів було т.зв. етимольогічним мітом: з імен місцевостей зроблено історичні особи (стор. 380).

На жаль, автор не подав ніякої іншої етимології назви Києва й це було причиною, що його становище в цій справі пройшло майже без відгомону в українській і неукраїнській історіографії й назвознавстві. В більшості випадків історики обминали це питання, покликаючися на літописну «леґенду» й цитуючи її приблизно так, як і переказ про св. Андрея на київських горах; рідше старалися знайти якесь інше пояснення, як цей «етимологічний міт» літописця. Отак, напр., добре обзнайомлений із працею Грушевського, Юрій Вернадський виводив назву Києва з «турецького слова *кій* „беріг ріки"».[1]

Вважаючи анти-антропонімне становище Грушевського за єдино правильне, автор цих рядків від довшого часу шукав за розв'язкою питання про назву Києва в дусі апелятивної деривації. І от у 1949 році опрацьовуючи «канадійські географічні назви українського походження»[2] він писав:

> треба цій назві надати первісний зв'язок із словом *кий* у розумінні «паличя»; вона могла відноситися спершу до к и ї в — палісади, яким був обгороджений старий город (стор. 800).

Це пояснення було повторене опісля двічі в чергових виданнях згаданої праці,[3] і врешті в звідомленні про 5-ий Міжнародний Конґрес Назвознавства в Саляманці в 1955 р., дослівно:

---

[1] George Vernadsky, *Ancient Russia.* Yale University Press, 1943, стор. 333.

[2] *Пропам'ятна книга Українського Народного Дому в Вінніпегу,* Вінніпеґ 1949, стор. 765-819.

[3] *Назвознавство УВАН,* ч. І, Вінніпеґ 1951, 1953.

Коли... я прислухався до доповіді одного з шведських ономастів про походження й значення назви «Стокгольму» («окружений палісадою горб»), у мене утвердилося переконання про слушність моєї гіпотези про генезу назви «Києва», яку я висунув іще в 1949 р.... Стокгольм відповідає значенево Києву.[4]

Гіпотеза Грушевського про первісність назви Києва й пізніші «дороблення» до неї літописного міту інспірувала підписаного не тільки до апелятивного етимологізування назви столиці України,[5] але була товчком до опрацювання доповіді на 6-ий Міжнародний Конґрес Назвознавства в Амстердамі в 1963 р. п.н. «типологія ономастичного фолкльору».[6] Виходячи з таких даних, як леґенда про оснування Риму Ромулюсом і Ремусом, про походження назв Лех, Чех і Рус та інших, автор відрізнив у цій сфері народної творчости, чи «вчених народних етимологій», два основні типи: індивідуальні й групові (родинні) етимології — міти. До цих останніх належить літописне оповідання про братів Кия, Щека й Хорива й їхню сестру Либедь.

* * *

Авторова теорія про походження Києва від *киів* — «палісади» з 1949 р. знайшла свій відгомін у науці.

Отак у довшій статті на тему походження назви Києва в *Наукових Записках УТГІ* в Мюнхені в 1970 р. (том 21, стор. 135) Василь Чапленко писав:

Значення слова *кий* як дерев'яного кілка могло дати розуміння назви «Київ», як фортеці, збудованої з київ, збудованої так, як пізнішого часу будували свої «січі» українські козаки. П. Куліш записав від одного запоріжця спогад про те, як ті січі будовано: «Як зібрались гайдамаки в Мотронинському лісу, то зробили собі січ. Вибрали таке місце, що з трьох боків байрак, я з четвертого поставили башту. Кругом обрубались лісом»... Покликавшись на цей запис, Б. Грінченко пояснив слово «обрубались», як «обгородили частоколом». А що слово «рубати» семантично майже тотожнє із словом «сікти», то звідси легкий перехід і до слова «обсікатись» у такому значенні, тим більше, що в того ж Грінченка є й слово «обсікати» в значенні «обполювати » (городину)... В Даля є вислів (північний) «осень место» — «обнести пряслами, огородить, осекать дачу» (в лісі) — робити межові просіки. Є в Даля й слово «сеча», що його він пояснює як «завал из дерев». Даль також написав, що «можливо, від цього походить і назва Січі Запорізької»... А навколо Києва в давнину були великі ліси, як про це свід-

---

[4] *З подорожі до Скандинавії 1957.* Вінніпеґ-Осло, стор. 77-78.

[5] J.B. Rudnyckyj, *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language,* Vol. II, Ottawa 1982, стор. 660-666.

[6] "Typology of Namelore." *Proceedings of the 6th International Congress of Onomastic Sciences.* Amsterdam 1963 (published in: 1966), стор. 433-441.

чить і наш Початковий літопис, було з чого будувати таку «січу» на наддніпрянських горах (стор. 135).

На жаль, Чапленко замість придержуватися правильного виводу назви *Києва* від *київ* — «палісади», попав у сіті своєї «адигейської теорії» й саме слово *кий,* найочевидніший український, а тим самим слов'янський, термін зв'язав із адизьким коренем *ківі* «палка, ціпок» (там таки стор. 146-147). Нічого дивного, що підписаний неґативно поставився до Чапленкової концепції.[7] Не згадують про неї автори етимологічного словника з 1985 р.[8]

Найновіше заперечення особи Кия, як основника Києва, походить від німецького вченого Г. Трунте. В статті п.н. «Кий — староруський основник городів?» у мюнхенському славістичному журналі *Ді Вельт дер Слявен* за 1988 рік, він насамперед старається установити вік Києва й стверджує, що *Літопис* Нестора ставить оснування Києва між першим століттям (леґенда про святого апостола Андрея) та між сьомим століттям (похід болгар на Дунай). *Новгородський літопис* знову подає дату оснування Києва на 853/54 роки. «При цій неясній хронологізації нашої події між першим і дев'ятим століттям і невистарчальності джерел історичність героя є скрайно неправдоподібна».[9]

Як другий, ще сильніший, арґумент проти оснування Києва леґендарним *Києм* Трунте висуває наявність назв типу *Київ-Києвець*... на різних слов'янських теренах. «Разом узяти їх понад сотня в слов'янському світі», отож — робить висновок автор — особове ймення *Кий* мусіло б бути дуже поширене в слов'янських мовах, а тут немає на це доказів».[10] Отож Трунте, так як Грушевський, відкидає антропонімічне походження назви Києва.

Без відсилання на авторові праці, починаючи з 1949 р., Трунте виводить назву Києва від *київ* — «палісада»: «Befestigungstyp».[11]

---

[7] Пор. цитований у нотці 5-ій етимологічний словник том II, стор. 664-665.

[8] І.М. Желєзняк-А.П. Корепанова-Л.Т. Масенко-О.С. Стрижак, *Етимологічний словник літописних назв південної Русі,* Київ — Наукова думка, 1985, стор. 77-80. Не вважаючи на обильну документацію й велику бібліографію, автори не вичерпують усіх праць про походження Києва, зокрема на Заході, й ідуть безкритично за традиційним виводом назви «столиці Київської Русі» від антропоніма *Кий* — «ім'я старійшини-князя, перевізника чи звіролова» (стор. 75). Для авторів гіпотеза М. Грушевського не існує, за те вони широко цитують М. Фасмера, О.І. Соболевського, Б.О. Рибакова й ін. Розуміється, вони поминають мовчанкою (проскрибований у тому часі в Україні) етимологічний словник автора цих рядків, хоч у ньому присвячено Києву не менше сторін, як у їхньому словникові.

[9] Hartmut Trunte, "Kyj — ein altrussischer Städtegründer?". *Die Welt der Slaven,* Jg. 33:1, NF12:1, München 1988, стор. 3-25.

[10] Trunte, *ibidem,* стор. 4-5.

[11] Trunte, *ibidem,* стор. 18.

* * *

Для повноти образу й вичерпання проблеми залишаються до обговорення ще три важливі справи, зв'язані з походженням не тільки назви, але й самого Києва.

Перша з них — чужомовні, насамперед грецькі передачі цієї назви. Як відомо, Константин Багрянородний (Порфірогенет) у половині X-го століття нотує назву Києва, як *Самбатас/Самватас,* побіч *Кіо(а) ба/* Кіо(а)ва. Автор цих рядків присвятив цій справі окрему статтю, друковану в атенському журналі *Ономата,* том X (1986), стор. 47-49, у якій, розглянувши всі дотеперішні етимології Києва за переліком Г. Ільїнського,[12] приходить до висновку, що значення грецького *Самбатас/Самватас* зводиться до «палісади», дослівно:

> The word *bat'ь* is well known to all Slavic languages; it means "stick, staff, stake, club." With reference to Σαμβατας, it could have meant "palisade" coinciding with the origin of the name Kiev itself as "the palisaded enclosure, citadel."
>
> (: *kŭjb* "stick, staff, stake, club"). Thus the formal-structural diversity (**Sam-bat-* vs. **Kyj-evь-*) is compensated by the identity of meaning — "a palisaded citadel" in both cases. In this connection the Constantinus' VII phrase το καστρον το Κιοαβα το επονομαζομενον Σαμβατας becomes clear as a synonymic designation of the same object — the ancient καστρον Kiev, also called *Sambat by the local population of the X c.
>
> Περιληψη
>
> Ακολουθωντας την ετυμολογια που εδωσε για το ονομα Kiev στο Ετυμολογικο του Λεξικο της Ουκρανικης γλωσσας τομος 2 σελ. 660–66, ο συγγραφεας εξηγει τη μνεια του ονοματος αυτης της πολης του 10. αιωνα απο τον Κωνσταντινο Πορφυρογεννητο ως Sam [o] bat δηλ. «φρουριο περιφραγμευο με πασσαλους».

Друга немаловажна справа — деривація похідних означень від назви Києва. Як відомо, найстарші записи назви мешканців цього міста були кияне (988), кьіянь (1024), кьія ньі (1069) тощо.[13]

Щойно XIX й XX століття приносить назву киевлянин/київлянин, само собою як другісне означення, основане на топонімі Київ.

Що ж говорить *киянин?*

Тут немає найменшого сумніву в тому, що така формація бере свій початок, первісне морфологічне словоствореннн, не від *Києва,* а від *Кия/Кий.* Виходить, що початкова форма назви столиці України була

---

[12] Пор. І. Ільїнський, «Самбатас Константина Багрянородного», *Ювілейний Збірник на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського,* Київ 1928, УАН, стор. 658-669. — На жаль, автор не цитує наведеного вище становища М.Г. Грушевського до «перевізника» Кия.

[13] Пор. І.М. Желєзняк-А.П. Корепанова-Л.Т. Масенко-О.С. Стрижак, цит. пр., стор. 78.

не *Київ/Кьєвь*, а *Кий/Киї*. Такі назви зустрічаються й досі на слов'янських теренах у Європі, отже їх не треба реконструювати, як абстракти, видумки, утопії. На жаль, східно-слов'янські літописи, чи інші пам'ятки, не зберегли цієї форми для Києва, подаючи вже його пізнішу форму з приростком *-єв-/-їв-*. Первісна форма збереглася тільки в дериваті *киянин/кияне*, звичайно, збережена теж і в усній традиції, пор. запис П. Куліша з половини XIX століття:

> Ой кияне, кияне, панове — громада!
> Погана ваша рада:
> Якби ви Михайлика не віддавали,
> Поки світ сонця вороги б Києва не дістали.[14]

Варто замітити, що в цьому записі вживається вже нова форма назви міста: *Київ*, але дериват від неї зберігає стару форму *кияне;* фолкльорні традиції виявилися сильнішими в деривативній формації, як у збереженні первісної форми топоніма.

Тут годиться відмітити, що російська (молодша) форма *киевлянин* засвідчує як не можна краще пізніший характер своєї будови, чим дається доказ, що Київ не сприймався в російській ментальності як щось «своє», споконвічно успадковане, безпосередньо сприйняте мовною стихією: *Киев/киевлянин* були чужомовними формаціями в російській мові, органічно неприналежними до мовного розвитку.

Третя важлива справа, це хронологія Києва — міста, оселі, первісного городища.

Не входячи ближче в археологічні, передісторичні, чи історичні аґументи, мовознавчо-ономастична «передісторія» назви дає нам переконливі аґументи про те, що вік Києва рішуче давніший, як славне й популяризоване 1500-річчя, що його офіційно відзначали в СССР у 1982 році.

Загально відомо, що арабські записи з X-го й пізніших століть передають назву Києва як Kujaba, Kujabah із довгим -u-; те саме знаходимо ще й у історика Тітмара з XI ст.: пізньолатинську форму Cuieva.[15] Передісторія слов'янської фонології датує перехід довгого -u- в -y- VIII століттям нашої ери. Іншими словами арабські й пізньолатинські записи назви Києва зберігають старе традиційне -u- довге, тобто таке, яке існувало в цій назві перед VIII-им століттям. Коли зрівнювати пра-

---

[14] Readings in Slavic Folklore Part 1: *Readings in Ukrainian Folklore.* The University of Manitoba Press, Winnipeg 1951, стор. 10: «Переказ про Золоті Ворота в Києві».

[15] Дехто ідентифікує ці записи з сучасними українськими діялектними словами *куява* «вершина гори» й т.п., а теж із польською назвою области *Куяви*, чеською *Куяв* у Моравії й ін., але це неприйнятне з історично-фонологічного огляду, пор. іще І.М. Желєзняк-А.П. Корепанова-Л.Т. Масенко-О.С. Стрижак, цитована праця, стор. 76 [там же й стосовна література].

українську форму слова *кий* із литовським kujis «важкий ковальський молот», старопруським cugis «молот», лотиським kuja «кий, дрючок», а там із латинським caudex/codex «(первісно:) бервено, пень дерева», та іншими індоевропейськими відповідниками,[16] то треба відтворити праформу *kūjos для цього слова, а *Kūjos/*Kūjoi для первісної несуфіксованої праформи Києва. Вона, ця праформа, існувала перед переходом довгого -u- в -у-, отже перед VIII-им століттям нашої ери. Наведений порівняльний матеріял і спільні форми праслов'янських та балтійських корелятів дозволяють датувати праформу *Кий/Киї* балто-слов'янською епохою, що тривала від 1500-го до 1000-ного року перед Христом. Іншими словами, хронологія теперішнього Києва, як назви, а тим самим оселі, має за собою принайменше 2500 років, якщо не більше. А тут приходять іще археологічні арґументи, неоліт і трипільська культура, що не тільки потверджують повищу гіпотезу, але дають сильну основу для гіпотези «якщо не більше».

* * *

У висновках доводиться коротко ствердити: Леґенда про Кия, Щека й Хорива та сестру Либідь залишається ненауковим «мітом», яким його вперше окреслив М.Г. Грушевський. Київ, як первісне селище, городище, *Кий/Киї* має за собою 2500 років існування, «якщо не більше».

---

[16] Julius Pokorny *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch,* I, Bern-München (1959), стор. 535; J.B. Rudnyckyj, *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language,* Ottawa 1982, Vol. II, стор. 667.